

HACI BAYRAM-I VELÎ

IV. ULUSLARARASI HACI BAYRAM-I VELÎ SEMPOZYUMU

EDİTÖRLER

VAHİT GÖKTAŞ

HARUN ALKAN

ilāhiyāt 390

Hacı Bayram-ı Velî / IV. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu
Editörler: Vahit GÖKTAŞ, Harun ALKAN

Yayın Kurulu
Ethem CEBECİOĞLU
Vahit GÖKTAŞ
Mustafa AŞKAR
A. Cahid HAKSEVER
Harun ALKAN
Öncel DEMİRDAŞ
Mehmet YILDIZ

ISBN 978-605-69780-5-0

1. Baskı: Ekim 2019

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: TAVOOS
Sayfa Düzeni: TAVOOS
Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.
Baskı: İvme Tanıtım Tasarım - Sertifika No: 43251

ilāhiyāt

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara
Tel: (0312) 439 01 69 Faks: (0312) 439 01 68
ilahiyyayin@gmail.com

HACI BAYRAM-I VELİ'DE BENLİK FELSEFESİ

PROF. DR. CEVDET KILIÇ
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ,
İSLÂM FELSEFESİ ANABİLİM DALI
cevdetkiliic@trakya.edu.tr

Giriş

Tarih boyunca İslâm toplumları; zaman zaman siyasi, dini ve ahlaki yönden çalkantılı dönemlerden geçmişlerdir. İdari otoriteyi yeniden tesis etmede, dini, ahlaki ve manevi buhranların önüne geçmede, benliklerini yeniden güçlendirmede, kendilerine rehberlik eden, yazdıklarıyla ve yaptıklarıyla toplumu yönlendiren manevi otoriteler ortaya çıkmıştır. Mevlânâlar, Yunuslar, Hacı Bektaş Velîler, Hacı Bayram-ı Velîler, İmam-ı Rabbanîler, Aziz Mahmud Hüdaîler, hatta yakın zamanlarda Mehmet Akifler ve Muhammed İkballer bunlardan birkaçıdır.

İşte Hacı Bayram Velî'nin yaşadığı dönem, Anadolu tasavvuf hareketlerinin siyasi hayatla birlikte çalkantılarla dolu olduğu yıllara rastlamaktadır. Yaşanan bu siyasi ve dini çalkantılar, dönemin Anadolu insanını, ekonomik ve sosyal yönden istikrarsızlığa, güvensizlik ve çaresizliğe itmiştir.

Hacı Bayram-ı Velî, tasavvuf düşüncesiyle ve içinden çıktığı topluma kattığı değerlerle, bu yaşanan olumsuzlukları aşmaya katkı sunmaya çalışmıştır.

Bir mutasavvıf olarak zihinsel arka planının medreseden beslenmesiyle birlikte tasavvuf ve medrese ilmini mezcetmesi, onun Anadolu kültürüne verecek olduklarının ne derece mühim olduğunu göstermektedir. Hacı Bayram Velî'nin dört şiirden başka yazılı eser bırakmamıştır. Bu durum Hacı Bayram-ı Velî hakkında yazacak olanları büyük zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır. Onun yazılı eser vermekten ziyade topluma rehber olma vazifesini yerine getirerek içinden çıktığı toplumu harekete geçiren ahlâkçı bir rol oynamış olması tasavvuf düşüncesinin kâl ve hâl boyutlarını ortaya koymasından oldukça dikkat çekicidir.

Felsefenin ve Tasavvufun ontolojik, epistemolojik ve problematik olarak bulunduğu ortak noktalardan biri insandır. İnsanın varlığı, benliği, metafizik boyutu, her iki disiplinin de üzerinde yoğunlaştığı konulardır. Hacı Bayram Velî'nin şiirlerinde, müderrislikteki evveliyatıyla birlikte mutasavvıflığının verdiği ilmî zenginlikle, insanın varlığı, benliği, cismânî âlemdeki yeri, diğer varlıklarla münasebetleri gibi insan felsefesini ilgilendiren boyutları yer almaktadır. Bu hususu biz, Hacı Bayram Velî'nin şiirlerinde; insanı Allah'a götüren yolda kendi varlığının, yaratılmış varlıkların ve yaratıcı varlığın “şuurunda olmak” olarak özetleyebiliriz. Bu nedenle Hacı Bayram Velî'nin şiirlerinde büyük bir felsefi yoğunluk bulmamız mümkündür. Bayramîlikte ise bunun felsefesi şu üç kelime ile özetlenmiştir: *Bilmek, bulmak ve olmak*. İşte varlığın temelinde ve “oluşa katılma”nın özünde bulunan bu üç kavram, Hacı Bayram Velî'nin aynı zamanda benlik felsefesini oluşturur.

Hacı Bayram-ı Velî'nin dört şiirinde yaklaşık 40'ın üzerinde tasavvufî kavram mevcuttur. Bu kavramların her biri tek başına akademik araştırma konusu olacak derecede öneme haizdir. Hacı Bayram Velî'nin fikirlerini çeşitli yönleriyle inceleyen pek çok çalışmanın mevcudiyetini göz önüne alarak kendimize “benlik” problemi üzerinden bir alan açmak istedik. Çalışmamızı “benlik”

üzerine felsefi ve tasavvufi boyutlarıyla inşa etmek istedik. İnsanın neliği, varlık sahnesindeki yeri, zaafı, kimliği, kişiliği gibi problemlere Hacı Bayram-ı Velî'nin bakış açısıyla "benlik felsefesi" yapmaya çalıştık.

Hacı Bayram Velî'nin "İlahî" isimli şiirinde geçen: "Sen'in Ben'i bilmek istemesi", "Canı, can içre araması", "Candan Geçmesi", "O'nu bulması", "Kendini Bilmesi", "Ef'alini bilmesi"yle "Sıfatını bilmesi", "Sıfatını bilmesiyle" "Zatını görmesi", "Hayrete varması", "Nura mustağrak olması", "Tevhid-i Zatı Bulması", "Özünü bilmesi", "Bulması" ve "Olması" gibi kavramlar insan felsefesiyle yakından bağlantılı kavramlardır. Bu tebliğimizde Hacı Bayram-ı Velî'ye göre benlik, benliğin terbiyesi, Allah'a ulaşmada geçirdiği merhaleler ve bu çerçevede Hacı Bayram Velî'nin yer yer kullandığı felsefi ve tasavvufi kavramlar üzerinde durmaya çalıştık.

Benlik Felsefesi

"Ben" kavramı hemen her kültürde ve her dine bir bütün olarak ele alınmış bir kavramdır. Benlik kavramının kullanımı modern öncesi dönemin pek çok dini ve felsefi akımda bir bütünlük olarak bahsedilmiş, yüksek bir ahlak ve Tanrıya ulaşmanın bir aracı olarak görülmüştür. Delphi'deki Apollon tapınağının girişinde yazan "Kendini bil" sözü ve "kendini bilen Rabbini bilir" hadis-i kutsisi benliği ancak kemale ulaşabilmek için inceleme alanı haline getirilen bir kavram olarak benimsenmekteydi.¹ İnsan nedir? Benlik nedir? sorularına Antik Yunan'da Pythagoras'tan, Sokrates'te Eflatun'dan, Aristoteles ve Sofistlerde, Çin'de Konfüçyüs'ta, Hindistan'da Buda'da, Hristiyan mistisizminde, İslâm Düşüncesinde Fârâbî, İbn Sîna, Gazzâlî gibi İslâm filozoflarında, Mevlâna'dan Yunus Emre'ye Kalabâzi'den Kuşeyrî'ye, İbn Arabî'den Hacı Bayram-ı Velî'ye değişik meşreplerdeki tasavvufi ekollerde, bu kavramın çeşitli dini ahlaki ve tasavvufi kullanımları göze çarpmaktadır. Çünkü onlara göre bilge olmak, "kendi'nin

¹ Güven, Ahmet, Premodern'den Postmodern'e Benliğin ve Kutsalın Dönüşümü: Narsist Benliğin Kutsal Algısı, İnsan&İnsan, Sayı 5, Yaz 2015, ss. 38-54, s. 38.

“ne olduğu”nu bilmekle başlar. Mutluluğun temeli, bilge ve iyi kimse olmaktır. Bu insan olmanın gereği ve bir yaşama sanatıdır. Modern dönemde ise psikoloji literatüründe benlik, insanın kendini ve içinde bulunduğu varlık alanını anlamlandırma çabası ve zihinsel bir faaliyet, bilinç düzeyinde gerçekleşen insanın kendisi hakkındaki bilgilere yapılan göndermeler, yani insan kişiliğinin bilişsel yanını ifade eder.²

Benlik felsefesini İslâm felsefe ve tasavvuf düşüncelerinde insan üzerine yapılan tartışma zemininde anlamak mümkündür. Kalkış noktası Sokrates’in “Kendini bil!” sözü ile formüle edilmiştir. İslâm literatüründe “Nefsini bilen rabbini bilir” hadis-i kutsisine atıf yapılmaktadır. Bunun çalışmamızla olan bağlantısı ise Hacı Bayram-ı Velî’nin “sen seni bil sen seni” nakaratlı şiiiridir.

İslâm düşüncesinde benlik kavramı felsefi bir kavram olarak, “*nefs*”, “*ene*”, “*can*”, “*hayat*”, “*kendi*”, “*şahıs*”, “*öz benlik*”, “*ruh*”³ gibi kavramlara karşılık gelirken İngilizcede *self* veya *ego* kavramları kullanılmıştır. Kavramsal olarak; kişinin kendisi için edindiği şuurulluk, kendi beni üstündeki şuurullu bilgisi gibi tanımlarla açıklanmaktadır.⁶ Ancak burada anlatılmak istenen benlik kavramının, kibir, gurur, öfke ve enaniyet gibi manalarla bir ilgisi yoktur.⁷

Aralarında Muhammed İkbâl(öl.1938)’in de bulunduğu geçtiğimiz yüzyılın İslâm düşünürleri iki yönlü benlik fikrini ortaya koymuşlardır. Bunlardan biri ontolojik bir alanda felsefi mana yüklediği ve atomdan kâinata, varlık mertebelerinin tümünün bir *Ben* olduğunu savunduğu, insanın *hür bir ben*, Allah’ın da bu mertebelerin üzerinde *Mutlak Ben* olduğu düşünülen bir benlik.⁸ Diğerleri daha çok metafiziksel alanda, Sokrates’in “*Kendini Bil*” sözü, “*Nefsini bilen Rabbini bilir*” hadisi ve Hacı Bayram-ı Velî’nin “*Sen seni bil sen seni*” sözlerinden hareketle, evliya ve hukemânın tasavvufi bir

² Güven, a.g.m., s. 39.

³ İbn Manzur, *Lisanu’l Arab*, Beyrut 1970, C.III, s. 688.

⁴ Şükün, Ziya, *Farsça Türkçe Lügat*, İstanbul. 1994, s. 423.

⁵ Hançerlioğlu, Orhan, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1984, s. 423.

⁶ Hançerlioğlu Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul 1976, C.I., s.151

⁷ Aydın Mehmet S. “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, A.Ü.İ.F.D. C.XXIX, s.89. İqbal, Thoguits and Reflections of Iqbal, Lahore, 1973, s. 243-244 adlı eserden naklen.

⁸ İkbâl, *İslâm’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: Ahmet Asrar, İstanbul 1984, s. 102.

mana yüklediği benlik anlayışıdır.⁹ Bu iki kategoriden hareketle genel manada benlik, insandan ve insani tecrübeden yola çıkarak insanın kendi varlığını tanıması, kendine güvenmesi, kendi kendisine saygı duyması, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koyması, kendi kendine yetmesi ve kendini geliştirmesi çabasına girmesidir. Bu tanımdan hareketle Hacı Bayram-ı Velî'nin şiirinde yer alan “*Sen'in Ben'i bilmek istemesi*”, “*Camı can içre araması*”, “*Candan Geçmesi*”, “*O'nu bulması*”, “*Kendini Bilmesi*”, “*Bulması*” ve “*Olması*” gibi kavramlar benlik felsefesini yakından ilgilendiren önemli kavramlardır. Mutasavvıfımızın benlik konusunda ortaya koyduğu Allah, varlık ve insan üçgeninde cereyan eden münasebetleri ele almaya geçmeden önce tarihi gelişim sürecinde insan ve benliği konusunda düşünülenlere bir göz atmak yerinde olacaktır.

Sokrates, Kendini Bil! derken bilmeyi, ulaşılabilecek olan bir bilgiye, doğru bilgiye yani ahlâkın bilgisine ulaşmakla ilintili görmektedir. Ona göre genel geçer, doğru bilgi ahlâkın bilgisidir. Sokrates insanın akli ile genel geçer ve doğru bir bilgi olan ve ahlâkın temel ilkesi olan iyi'nin bilgisine ulaşabileceğini iddia eder. Ona göre insan bilgisini artırdıkça kötülükten uzaklaşır, erdemli bir varlık olur. İnsan, kötülüklerden kurtulmak erdemli bir varlık olmak için hem iyinin bilgisine sahip olmalı hem de bir insan olarak kendini bilmeli, yani kendini tanımalı, insan olmasının gereğini kavramalı, anlamalı ve kendini ona uygun biçimde şekillendirmelidir. Sokrates'e göre iyi insan bilgili insandır. Kendini ahlâki bir varlık olarak ortaya koyabilmek için gerekli doğru bilgiye sahip olabilen insandır. Bilen insan aynı zamanda bilgisini kullanabilme özelliğine de sahip olan insandır. Yani iyiyi eyleyen insandır. Sokrates'e göre kendini bilmek insana bir amaç yükler. Bu amaç ahlaki bir varlık olarak insanın kendini bilme eyleminde toplum içerisinde yerini belirlemesi teorik ve pratik boyutun gerçekleşmesini ihtiva eder. Bu da bilgi ile ahlâkın bütünlüğüyle, teori ile pratiğin birlikteliğiyle gerçekleşir.¹⁰

⁹ İkbâl, *Esrar-ı Hodi*, Çev: A.Nihat Tarlan, İst., 1958, s. 33.

¹⁰ Guthrie, W.C.K., *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev.: Ahmet Cevizci, Ankara 1989, s. 77.

İslâm düşüncesinde insan yapıp ettikleri ile değer kazanır ve insan olur. “Biz insanı kurumuş topraktan,¹¹ balçıktan, çamurdan,¹² tin ve salsaldan yarattık”,¹³ denilmektedir. Sonra biz ona ruhumuzdan üfledik¹⁴ ve ahseni takvim üzere yarattık.¹⁵ Âdem’e eşyanın isimlerini öğrettik, meleklerle, ona tabi olun dedik. Yüce Allah yeryüzünde ismi insan olan bir halife yaratacağım, deyince; melekler -Ey Rabbimiz, yeryüzünde fesatlık ve bozgunculuk çıkarcak insanı mı yaratacaksın, dediler. Onlara sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim, buyurdu. Âdem’le melekleri imtihana tuttuk ve Âdem onların bilmedikleri bazı isimleri bildi ve onlara üstün oldu.¹⁶ İslâm düşüncesinde insan doğarken günahkâr olarak değil günahsız, tertemiz doğar, onu iyi ve kötü eden ebeveynleridir, çevresidir denilir. İnsan; bazen küçümsenip et, kemik ve kandan oluşan çirkin ve aşağı görülen, bazen meleklerden de üstün olabildiği en değerli varlıktır. Yani birbirine indirgenmesi mümkün olmayacak iki zıt unsurun (ruh-beden) mecz edilmesiyle oluşan varlıktır. Kur’anda insan bir yanıla “eşrefi mahlûk” olarak nitelendirilip alay-ı illiyîn (yücelerin yücesine) çıkabilen, diğer yanıla da cüretkârlık ve aceleciliği ile esfel-i safilîn (aşağıların en aşağısı) derekesine düşebilen varlık olarak da nitelendirilir.¹⁷ İnsan, iki zıt kutup arasında, yani yücelerin yücesi bir konumla, aşağılık bir durum arasında gidip gelme özgürlüğü verilen irade sahibi bir varlıktır.

İnsan kavramının etimolojisine ilişkin farklı yaklaşım ve tanımlar görülür. Lügatte “e-n-s” kök fiilinden türetilen “ins” ve “insan” kelimesi, insanlık nev’ine ait bir şahıs, kabile, grup, insan topluluğu, bir şeyin ortaya çıkması, vahşiliğin zıddı olan medenîlik, yakınlık, sevimli olmak, alışmak, göz bebeği, siyah nokta, parmak ucu, düşünmek ve işitmek anlamlarına gelir. Bu manalardan çıkan

¹¹ Al-i İmran 3/59

¹² Hicr 15/26, 28, 33

¹³ Rahman, 97/14; Hac, 22/5

¹⁴ Enbiya, 21/91.

¹⁵ et-Tin 95/4

¹⁶ Bakara, 2/30-33.

¹⁷ İsra 17/11; et-Tin 95/5

sonuca göre insan, vahşiliği terk eden, madenî olan, yakınlık duyduğu şeylere alışabilen ünsiyet edebilen bir varlıktır.¹⁸

Hz. Ali; “Sen küçük bir cisim olduğunu sanırsın, oysaki en büyük evren senin içinde gizlidir”, diyerek onun ne derece değerli bir varlık olduğuna vurgu yapar.

İbn Arabî'ye göre insan; biçimiyle hadis/sonradan yaratılmış kaynağı ve ortaya çıkışı yönüyle de ebedi ve daimidir. Yine ona göre insan, büyük evrenin özetidir. İnsanın kütlesi evrenin kütesinden küçük olsa da insan büyük evrenin tüm hakikatlerini kendinde toplamaktadır, yani insan, bir küçük evren, evren ise bir büyük insandır.¹⁹

İnsanı evrenin bir yansıması olarak gören İbn Arabî'nin düşüncesini Mevlânâ da teyit etmektedir. O da insanı küçük evren olarak isimlendirmektedir. İnsanı anlatırken, ona kozmik bir varlık olarak bakmakta ve insanlık cevherini kâinatın odak noktası yapmaktadır. Mahiyet itibarıyla böyle yüce bir değere sahip olan insan, Şayet kendi varlığının ve cevherinin farkında değilse, yazık olmuş gitmiştir.

Mevlânâ “kendini bilmek”le ilgili şunları söylemektedir. “*Dostum, ben benim, sen de bensin. Kendini bırakıp da gitme kendinden, kendini başkası sanıp da sürme kapından. Gölge gibi senden hiç ayrılmayan biri varsa o da benim; dostum, Kendini bilmek kendini bulmaya çalışmaktır.*”²⁰ Mevlânâ, gerçeği uzaklarda değil kendi içimizde aramamız gerektiğini söyler. Bu yolculuk uzun ve derinliği olan meşakkatli bir yolculuktur. Dolayısıyla Mevlânâ, “Kendine gel!” demektedir.

Yunus Emre, ünlü beyitlerinden birinde şöyle der: *İlim 'ilim bilmekdür', ilim kendin bilmekdür, Sen kendüni bilmezsin ya nice okumakdur.*²¹

Sadreddin Konevî'ye göre yalnızca akledilebilen gayb âlemi ile duyumsanabilen gözlem evreni arasında bir vasıta konumundaki insan, İlahi emirlerin yaratıklara ulaştırılması için de bir vasıttır.

¹⁸ Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi*, İstanbul 2015, s. 19 vd.

¹⁹ Afifi, Ebü'l-A'la, *Muhiddin İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Ankara 1974, s. 83 vd.

²⁰ Mevlânâ, *Mesnevi II*, b.103

²¹ Timurtaş, Faruk K., *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1972, s. 33.

Bu yüzden onun yaratıklar arasındaki mevkii Allah’a naib (vekil) olması yönüyle pek yücedir. Bu yüzden insana âlem-i sağır (küçük evren) der. Ayrıca bu sebeple evrenin yaratılmasında insan gaye varlıktır.²² İbn Arabî ve Sadreddin Konevi’ye göre, insanın yaratılma amacı da Allah’a yaklaşmaktır. İbn Arabî’ye göre, insan-ı kâmil, tasavvuf düşüncesinde Allah’a ideal anlamda yaklaşan insandır. Bu mertebeye ulaşanlar da Peygamberler ve Evliyaullah’tır.

İslâm düşüncesinde insanı bu denli yücelten anlayışa karşılık Batı felsefelerinde böylesi düşüncelerle karşılaşmıyoruz. Batının insan tanımlamalarında Aristoteles’in “düşünen hayvan(=zoon phronesis)” ve “toplum kuran canlı (=zoon politicon)” diye tanımladığı söyleme paralel olarak hayvan kavramının odak teşkil ettiği tanımlarla karşılaşmıyoruz. Mesela: Fransız Pozitivist filozof Adolpf Taine “İnsan, üstün türden bir hayvandır.” Nietzsche; “insan, niteliği tespit edilemeyen bir hayvandır”. Schopenhauer, “insan metafizik bir hayvandır.” Feuerbach “insan, şuurla donatılmış bir hayvandır”. Pierre Reverdy “İnsan, kendi kendini ehliyleştiren vahşi bir hayvandır”. Montaigne “İnsan kadar insanı korkutan hiçbir hayvan yoktur”. La Mettrie “makine adam.” Karl Marx da “homo economicus (ekonomik insan)” yani iktisadi hayatın bir üretim vasıtası olan insan olarak görmüştür. Batı felsefelerinin ürünü olan bu tanımlar insanı ne kadar bütüncül olarak görmüş ve tanımlayabilmişlerdir? Bu tanım ve tasavvurlarda insanın sadece fiziki varlığı veya fizik çevredeki yapıp-etmeleri açısından yani beşeri fiil ve eylemleri açısından ele alınmıştır ve bunlar insanın metafizik tarafı ihmal edilerek yapılan tanımlar olmaktan öteye geçememiştir.²³

René Descartes’ta ise temel problem ruh-beden dualizmi ve aynı zamanda bir insan problemdir. Ruh ve bedenden oluşan insanın tinsel boyutu olan ruhu ile tensel boyutu olan bedeni arasındaki bütünleşmeyi nasıl sağladığı ve bu bütünleşmenin bir amaç olarak nasıl biçimlendirilmesi gerektiğine yönelik değerlendirmeler ‘kişi

²² Sadreddin Konevi, *Ariflerin Aynası*, çev.: Dilaver Güler; Betül Güçlü; Ali Çoban, Konya 2008, s. 70; Sadreddin Konevi, *Fatiha Suresi Tefsiri*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul, 2002, s. 248; William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev.: Turan Koç, İstanbul 1997, s. 211.

²³ Yakıt, İsmail, Mevlânâ ve Yunus Emre’de İnsan Felsefesi, *İntegratif Tıp Dergisi*, 2015;3(2):41-42, s. 41.

olma/benlik' durumunun da çerçevesini vermektedir. Descartes'e göre ruh ve bedenden oluşan insan, aklını gücü yettiği kadar iyi kullanan, bütün işlerinde en iyi olduğuna hükmettiği şeyi yapabilmek için sağlam ve sabit bir iradeye sahip olan bir varlık olmak zorundadır. İnsanın temel düşüncesi ruhun gerçek gıdası olan bilgeliği aramak ve böyle büyük bir iyiliği istemektir. "Bu, bir üstün iyi, hakikatin ilk nedenlerle bilinmesinden, yani felsefenin incelediği bilgelikten başka bir şey değildir."²⁴

Egzsizansialist felsefe de insanın problemleriyle uğraşmayı kendine konu edinmiştir. Ancak bu akım insanın yabancılaşması, yalnızlığı, özgürlük çabası, ölüm korkusu, ümitsizliği ve varoluş kriziyle uğraşmış, sonunda intihar yerine isyanı önermiş ve başkaldırmayı tavsiye etmiştir.²⁵ Hâlbuki insanın kendi varoluşuna başkaldırması, isyan etmesi, sevgiden mahrumiyetinin bir tezahürüdür. İsyân içinde olan insanlığa aşk ve sevgi odaklı bir dünya görüşü sunmak onun en hayati reçetesi olacaktır. Onu da zaten İslâm mutasavvıfları yapmışlardır.

Ancak insanın değerini yüceltip İslâm düşüncesine yakın tanımlamalar da yok değildir. Saint Augustin, "insan ilahi bir surette yaratılmış varlıktır" derken Scheller, insanı "kendini aşabilen yegâne varlık" olarak görmüştür.²⁶ "İnsanın ilahi surette yaratılmış"lığı ve "kendini aşabilen varlık" tanımlamaları İslâm düşüncesinde ki mükerrem varlık ve ahseni takvim tanımlamalarına yaklaştığını söylemek mümkündür.

Batı düşüncesinde insanın benliği de ön plandadır. Rousseau, özne olmanın ancak kendini bir nesne olarak görebilmekten geçtiğini söyler²⁷ Carrel, "İnsan Denen Meçhul" isimli kitabında insanlığın yapacağı en geçerli ve verimli çabanın kendini iyi tanımasından ve "kendini bilmek" ilminden geçtiğini belirtmektedir.²⁸

²⁴Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Mehmet Karasan, İstanbul 1986, s.8

²⁵Egzistansiyalizm nedir? (12.09.2019 tarihinde güncellendi) http://www.felsefe.gen.tr/felsefe_akimlari/varolusculuk_egzistansiyalizm_nedir_ne_demektir.asp

²⁶Scheller, M. *İnsanın Kozmostaki Yeri*, çev.: Harun Tepe, İstanbul 1998, s. 8

²⁷Polat, Gözde D. *İletişim Antropolojisi Üzerine Bir Deneme*, Global Media Journal TR Edition, 6 (12) Bahar/Spring 2016 ss. 513-527, s. 514 vd.

²⁸Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, çev.: Ömer Durmaz, İstanbul 2015.

İnsan ve kültür alanlarında araştırmaları olan Bozkurt Güvenç, insan tanımlamalarında “kendini bilmek”le ilgili şöyle der: “Binlerce yıldan beri tapınakların kapısına “Kendini Bil” emri yazılıyor. Kişiyi nasıl bilirsin? Kendin gibi! “Kendini bil”ebilirsen, insanı, toplumu, dünyayı da bilmiş olursun. Öyleyse tek umut, insanın “kendini bil” meşindedir.”²⁹

İnsan nedir? Kim bu insan denen meçhul? Carrel’in diliyle cevap vermeden önce, insanı bir anlam arayışına ve kimliğini ortaya koyma sorununa iten sebebin ne olduğuna bakmak gerekir. Bize göre felsefeden bağımsızlığını ilan eden her bir ilim dalı, ele aldığı problemleri kendi iç mantığı, metodolojisi ve kavramlarıyla ele almaya çalışmış, başka ilim dallarına adeta kör kalmıştır. Bununla da kalmayıp zaman zaman kendinden başka bir ilim ve metodoloji kabul etmeme tavrını benimsemiştir. Bu da başta insanı bir problem olarak ele alan ilim dalları onu adeta paramparça etmiştir. Biyoloji, psikoloji, antropoloji, sosyoloji, felsefe tıp, etik vs. her bir ilim dalı insanı sadece kendi bakış açısı ve metodolojisiyle ele alıp indirgemeci bakış açısıyla ele almıştır. İşte Carrel burada insan nedir sorusuna cevap ararken bir bütün arayışı içinde insanı bütün boyutlarıyla ama bütüncül bir bakış açısıyla ele almaya ve değerlendirme çabasına girişmiştir. Carrel’e göre, insan karmaşık bir yapıdır. İnsanın bu karmaşık yapısını, insanın kendisi için yüklediği bazı sıfatlar üzerinden anlamamıza yardımcı olabilir: şöyle ki; “İnsan, dik yürüyen, ölümlü, konuşan, alet yapan, toplumsal, akıllı, inanan, umutlu, haddini bilen, aziz, oyuncu, yaratıcı, özgür, seven, simgeleştiren, soran, meraklı, çabalayan, gayretli, ölümsüz, törenseven, ekonomik, yabancılaşmış, hasta, başkaldıran, asi, duygulu, duygusal, kuşkulu, çaresiz, suçlu, vicdanlı, gülen, ağlayan, savaşan, düşman, nefret eden, tarihi, beşer olarak şaşan, bildiğini ve bilmediğini bilen, bilge, kusurlu” bir varlıktır.³⁰

²⁹ Güvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul. 2010. s. 314.

³⁰ Polat, *a.g.m.*, s. 514 vd.

Hacı Bayram Velî'de Benlik Felsefesi

Hacı Bayram Velî, Ankara'da Kara Medresede ders veren Solfasilî Numan Hoca olarak bilinirken, Şeyh Ebu Hamid Aksarayî ile yolları keşistikten sonra tüm hayatı değişmiştir. Artık o, kendisini tasavvufun engin derinliklerine bırakmıştır. Hiçbir zaman kişisel zevk ve hallerle kendinden geçmeyen ve toplumdan soyutlamayan Hacı Bayram-ı Velî, varlığını Hakk'ın hizmetine sunduğu kadar halkın hizmetine de sunmuştur. Yaratan ve yaratılanın sırlarına ulaşan Hacı Bayram Velî, kâinattaki güzelliklerin seyrine ve sırrına daldıktan sonra elde ettiği manevi gerçeklikleri İlahi isimli şiirinde anlatmaktadır. Bu şiir; aynı zamanda benlik felsefesini ortaya koymada, "Sen" "Seni bil" düalizminden, birinci sen olan "Ben"'i aradan çıkararak sadece "Sen"'i bıraktığı, tasavvufun en üst mertebesi olan Hiç'lik makamının dizelere dökülmüş şeklidir. Yani Ethem Cebecioğlu'nun ifadesiyle; "Sendeki Sen, Sen'in hakikatidir. Başkasında gördüğün "Sen" sadece sendeki Sen'in Ondaki yansımasıdır. Sen Senden Sana yönel. Aynaya değil.

Aynı zamanda yegâne varlığın Allah olduğu ve O'ndan gayrısının fani olduğu gerçeğinin dile getirilişini anlatan bir şiirdir. "*Nefsini bilen Rabbini bilir*" hadisi ile Yunus'un "*bir ben vardır bende benden içeru*" düşüncesinin yeniden Hacı Bayram Velî'nin ifadeleyebileceği bir kez daha dile getirilmiş şeklidir.³¹

Hacı Bayram Velî'ye göre kendini bilmek; bu dünyada yaşarken neye yaradığımızın bilincine varmak, kendini bilmek; kendi içindeki benliğini tanımak, kendini arındırmak, yabancı düştüğü duyarlılığın ayırımına vararak onunla uyum sağlamak kendisiyle barışık yaşamının bilincine varmak, diye yorumlanabilir. Yunus'un "*Bende bir ben vardır bende benden içeru*" dediği, o bazılarına göre bilinmeyen insanı nasıl tanıyacağız? Ona kendimizden başka yakın olan var mı? İşte Hacı Bayram Velî'nin kurduğu Bayramiyye tarikatının prensipleri insanın benliğinin tanınmasına yarayacaktır.

³¹ Kılıç, Cevdet, Hacı Bayram Velî'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşması Süreci, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 41-63. s. 57.

Bilindiği gibi, Hacı Bayram Velî Anadolu'nun bu küçük vilayeti Ankara'da kurduğu Bayramiyye tarikatının üç önemli esası vardır. Cezbe, muhabbet ve sırr-ı ilahi.³² Bu üç esas, üç tevhit merhalesi ile bilgi derecelerini ihtiva eder: “Bilmek”, “bulmak” ve “olmak”. Bu üç esastan hareketle Bayramîliğin üç ana prensibi şöyle formüle edilmiştir.

1. Bütün işlerin Allah'tan geldiğini bilmek.
2. Bütün varlıklarda Allah'ın gücünün tecelli ettiğini bilmek,
3. Her sıfatta zât-ı ilâhi tecellisi olduğuna inanmaktır.³³

Allah'a giden yol, kulun kendini bilmesi yani *ma'rifet-i nefis* ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bu da iç gözlem metoduyla bağlantılı bir keyfiyet olarak görülür. Hacı Bayram-ı Velî iç gözlemi yani kendine yönelmeyi bir irşad metodu olarak uygularken ve bu hususu teorik seviyede anlatırken felsefi anlamda benliğin geliştirilmesi benliği güçlendiren ve zayıflatan hususların göz önünde bulundurulması gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

Hacı Bayram-ı Velî'de benlik felsefesinin gelişim prensiplerini formüle ederken, İlahi isimli şiiirinden hareketle söyleyecek olursak kendini bilmeyi şöyle doktrine eder. “*Fiihini bilmek*”, “*sıfatını bilmek*” ve “*kendiliğe yani öze ulaşmak*” aşamalarından geçmekle benliğin olgunlaşması gerçekleşmektedir.

*Bilmek istersen seni Can içre ara camı
Geç canından bul am Sen seni bil sen seni*

Yüce Allah'ın insana verdiği akıl ve irade sayesinde varlıkları, kendini, varlıklar âlemindeki yerini, anlam arayışını bilme ve tanıma gücü vermesi sayesinde kendi varlığının farkında olması ve ben bilincine sahip olmasıdır. Bu sayede varlıklar âlemindeki yerini ve konumunu bilir. İşte Hacı Bayram Velî bu mısralarında, benliği ortadan kaldırmanın, benlik davasından vazgeçmenin Fakr ve mahviyet makamının kazanılmasının gerekliliğini anlatmaktadır.

³² Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Velî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara 1994, s. 231-232.

³³ Bayramoğlu, Fuat, *Hacı Bayram Velî Yaşamı Soyû Vakfı (I-II)* TTK. Yayınları Ankara 1983, C. I, s. 66-73.

Candan geçmek bir türlü nefsin terbiye edilmesi eğitimi gerektiren bir husustur. Burada Allah'ı bilmenin yolunun insanın kendini bilmesiyle bağlantılıdır. İnsan kendini tanıyıp bildikçe Allah'ı daha çok tanır ve bilir. Yani, Allah dış dünyada aranacak aranmasına ama asıl aranması gereken yer insanın iç dünyasıdır, kendi benliğidir. İnsan kendini tanıdıkça yaratıcıyı daha çok tanıyacaktır. Bu mısralarda vurgulanan hususlardan biri, "Bilmek ister isen seni." Yani marifetullah yoluna vuslat yoluna girmeyi istemek gerekir. Yani marifetullah yoluna girmeye herkesin talip olmadığı, ancak gönüllü olanların bu maceraya atılacağını anlatır.

Yani "*Sen seni bilince göreceksin: ortada, ben, sen, o gibi ayrılıklar kalmayacaktır. Bilen de, bulan da, arayan da bir olacaktır. O zaman ayrılıkların, çekişmelerin anlamı kalmaz.*" Yani bu mısralara birer kelime ekleyerek söyleyecek olursak; (*Eğer*) *bilmek ister isen seni (Önce) sen seni bil sen seni.*

Kim bildi e'falini Ol bildi sıfatım

Anda gördü zatım Sen seni bil sen seni

Kişinin haddini bilip yaratılışının sırrına ermesi, Hakkın tecelisinine mazhar olması, hep kendini bilmekten geçmektedir. Her fiil bir sıfattan doğar. Sıfatlar da bir zata dayanır. Bu yüzden bir kimşenin e'falinden sıfatını ve sıfatından zatını istidlâl etmesi mümkündür. Dolayısıyla Hacı Bayram Velî bu mısralarda bu fikirleri dile getirmiş olsa gerek. Buna ilaveten bu mısradaki kulun Allah'a ulaşmada önündeki engelleri aşması için şu üç merhaleden geçmesi gerektiğine işaret vardır.

1- *Tevhid-i Efal*: İnsanın kendi davranışlarını devamlı şekilde kontrol altında tutup onları ilahi bilgiye ve feyze mazhar olacak istikamette birleştirmektir. Bu merteye tasavvuftaki "ilm'el-yakin" mertebesine tekabül eder. Burada elde edilen bilgiler kesin, değişmez, güvenilir ve hakiki bilgiye ulaşmayı ifade eder.

2- *Tevhid-ı Sıfat*: Bu merhale İlahi sıfatlarda ve onların tecel-

lilerinde ilahi vahdeti ve kudretini görebilmektir. Bu mertebe “ayn’el-yakin” ve şuhûdu ifade eder.

3- *Tevhid-i Zât*: Bu merhale Allah’ın zâtını düşünerek “Hakk’al-yakin”, yani gerçek tahakkuk derecesidir.³⁴

Ayrıca Hacı Bayram Velî’nin bu mısradaki vurgulamak istediği hususların toplumsal boyutu da göz ardı edilemeyecek bir husustur. Şöyle ki; yaptığı işin şuurunda olan insan, yaptığı işlerde kendi sıfatını, aslını, özünü, cevherini, kendi kimliğini görür. Topluma önder olmak isteyen, yaşadığı topluma yön vermek isteyen ve kısacası bir eser bırakmak isteyen insan, orjinal iş yapmalı, taklitçilikten kendini kurtarmalıdır. Dolayısıyla bıraktığı eserde kendi kimliğini bulma, fert için olduğu kadar toplumlar için de geçerlidir. Çünkü toplumları meydana getiren fertlerin yaptıkları işler ve bıraktıkları etkiler o toplumun kültürünü oluşturmaktadır. Bu kültürün diğer kültürlerle ilişki kurmasına ve kültürel alışveriş yapmasına rağmen kimliğini kaybetmeksizin sürekli bir biçimde yenilenip gelişebilmesi, benliğinin güçlü olmasına, kendini bilmesine, yaptığı işlere kendi damgasını vurmasına ve yaratıcı olmasına bağlıdır.

Görünen sıfatındır Anı gören zatındır

Gayri ne hacetindir Sen seni bil sen seni

İnsan küçük âlem, kâinat büyük âlem, yere göğe sığmayan Allah’ın kendisini seven kulunun kalbine sığması ve tecelligâhının kalp olması gerçeğinden hareketle sıfatlarıyla yani maddi varlığıyla değil özünü Allah’a ulaşılabilir, benliğini terbiye etmekle vuslata erilebilir. Aynı zamanda Hacı Bayram Velî, insanın kendini nasıl gördüğünü dile getirerek insanoğlunun kendini tanıyamama olgusuna da değinmiştir. Kendisini doğru tanıyabilmesi için nef-

³⁴ Bolay, Süleyman Hayri, “Hacı Bayram Velî’nin Dünya Görüşü”, (IV. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyet Çerçevesinde Hacı Bayram Velî ve Dönemi Semineri içinde(181-184)), 2-3 Aralık Ankara 1986, s. 183; Umay Günay, “Hacı Bayram Velî’nin Hayatı ve Eserleri”, (Hacı Bayram Velî Sempozyumu (72-75), Ankara 1990 içinde) s. 74; Güzel, Abdurrahman, “Hacı Bayram Velî’nin Uç İlahisinin Tasavvufi Açısından Açıklanması”, Hacı Bayram Velî Sempozyumu Bildirileri, Ankara 8-9 Mart 1990 (76-86). s. 77; Kılıç, a.g.m., s. 57.

sini temize çıkarma gayreti içerisinde olmamalı, aksine kötülükleri emreden nefsinı kınamaladır ki kendini doğru tanıyabilsin.

*Kim ki hayrete vardı Nura müstağrak oldu
Tevhid-i zatı buldu Sen seni bil sen seni*

“Hayret”, tasavvufta bir makamdır. Bu makamda sufi Allah’ın kudretine, sanatına ve hikmetine dille ifadesi mümkün olmayan varlığın metafizik boyutlarına vakıf olmakla duyduğu hayranlık neticesinde asli nur ile karşı karşıya gelir. Bu yolla kişi, varlığın metafizik boyutunu gönül gözüyle görmeye başlar. Buradan hareketle zata ait tevhide de vakıf olur. Artık zati tecellilerin marifetine sezgi ve mükâşefe yoluyla ulaşır, yani bu haliyle hayret makamını yaşar. Artık bilen ile bilinenin aynı olduğunu anlamış, ikilikten kurtulmuş ve zatı tevhide elde etmiştir. Böylece yine bulan kendisi olmuştur.

Kulun, Allah’ın her an kendisiyle olduğu, “*Vehüve maaküm eyne ma küntüm*”³⁵ ve “*Nahnu akrabu ileyhi min habli’l-verid*”³⁶, ayetleri mucibince murakabe makamına ulaşan sûfi, mükâşefe haline bürüneceği sonsuzluk sırrına, hakikatin mahiyetine vakıf olacağı dile getirilmektedir. Çünkü tasavvufta esas olan vahdettir. Yani kişinin ilme’l-yakîn, Ayne’l-yakîn ve Hakka’l-yakîn olarak Allah’ın birliğini içselleştirmesi özümsemesi dile getirilmektedir.

*Bayram özünü bildi Bileni anda buldu
Bulan ol kendi oldu Sen seni bil sen seni*

Mevlânâ’nın; “*Hamdım, Piştim, Yandım, Oldum Elhamdülillah*” ifadesiyle dile getirdiği vuslat sürecini, Hacı Bayram Velî bu mısralarda dile getirmektedir. Vuslata ulaşmak için benliğin terbiyesi, kulluk vecibelerinin yerine getirilmesi, nefsin ıslahı, kalbin tasfiyesi demek olan tasavvuf eğitiminin (seyr-u sülûk) gerçekleştirilmesi

³⁵“Nerede olsanız O sizinle beraberdir” Vâkıa 57/4

³⁶“Biz ona şah damarından daha yakınız” Kaf 50/16

gerekir. Hacı Bayram Velî, kurtuluşun tasavvuf yolu ile bir mürşidin terbiyesinden geçmekle ve kendimizi tanımakla mümkün olabileceğini hakikat âşıklarına anlatmakta ve yol göstermektedir.

Öte yandan Hacı Bayram-ı Velî, bu mısralarda insanın varlık sebebini, marifetini, konumunu ve sorumluluğunu kendi varlığının dışındaki varlıklara olan münasebetini dini, felsefi ve tasavvufî bir yaklaşımla ele almıştır. Bayramîlik usul ve erkânının bir bakıma özeti mahiyetindeki “*bilmek*”, “*bulmak*” ve “*olmak*” tasavvurları Hacı Bayram-ı Velî'nin bu şiirinin mısralarında ses, kelime ve kavramlara mana derinliği içinde sembolik olarak sindirilmiş vaziyettedir. Burada, “*bilmek, bulmak ve olmak*” kavramlarıyla anlatılan husus, tasavvuf felsefesinde benliğin terbiyesinin aşamalarını ve yukarıya doğru çıkış basamaklarını anlatmaktadır. Kendini bilmek, hakkı bulmak ve insan olmak, insan-ı kâmil olmak şeklinde anlaşılabilir.³⁷

SONUÇ

Hacı Bayram Velî'nin şiirlerinde büyük bir felsefî derinlik hâkimdir. Hacı Bayram Velî, insan kendini tanıdıktan, iç dünyasını düzene koyduktan, asıl bu düzenin sahibinin emrine kendini adadıktan sonra, gerçek varlığının şuuruna erebileceğine inanmaktadır. Yani o, kendi içinde huzurlu bir düzeni tesis ettikten, kendi içini bir ayna gibi parlattıktan sonra, bu aynadan dışarıya ilâhi ışıkları aksettirmeye çalışmıştır. Onun tavrı, önce Allah'a sonra canlı cansız tüm varlıklara, devlete millete ve tüm insanlara derin bir sevginin yanı sıra onların hizmetine kendini adamaktır. Bu onun ahlâki yapısını ortaya koymaktadır.

Bilmek, bulmak ve olmak şeklinde, benliğin gelişmesi sürecini formüle eden Hacı Bayram Velî, Tasavvuf felsefesinin “şeriat”, “tarikât” ve “hakikat” sıralamasına uygun bir seyir takip etmiştir. Şeriatla kişinin, kendini, âlemi ve Allah'ı bilip, irfân ve ihsanla onları

³⁷ Okudan, Rifat, “Hacı Bayram-ı Velî Şiirinde Şehir Metaforu,” SDÜSBE dergisi, Yıl, 2012 /2sa.: 16, s. 267; Kılıç, a.g.m., s. 58 vd.

bulup, “Aşkla” olgunlaşarak hakka’l-yakin derecesinde “olması” ve ideal manada “olgunlaşması” yani “kâmil insan” olması belirtilir.

Günümüz insanı modern hayatın kendilerine sunduğu sahte ve sanal dünya ile kendini avutmakta, hayatın ve hakkın gerçekliklerine yabancılaştırılmaktadır. Kendine yönelmeyi akıl edemediği için olgunluktan merhametten, muhabetten, kulluktan nasibini alamamaktadır. Ahmet Yesevilerin, Yunusların, Mevlânâların, Hacı Bayram-ı Velîlerin iç dünyalarına sundukları reçetelerden nasipsizdirler. Bunlar, aşkı muhabbeti kendi içinde değil, başka yerlerde aramaktadırlar.

İşte Hacı Bayram-ı Velî gibilerin beşeriyet için yaptığı çağrı burada önem kazanmaktadır. Ümitten yoksun, yalnızlık ve ölüm korkusu ile hayatını geçiren çaresiz insanlara “kim olursan ol” diyerek onları “ümitsizlik dergâhı olmayan” sevgi halkasına davet ederek nefislerini temizlemeye, benliklerini arıtmaya ve geliştirmeye çağırmaktadır. İnsan bu durumda nefsindeki aşk fitilini ateşleyerek kendi benliğinin ve evrendeki yerinin farkına varacaktır. Kendi özünde isyandan itaate, nefretten sevgiye ulaşacaktır. Varlık sevgisi üzerine oturan bu temiz benlikle insan; kendine, ailesine, topluma ve kendini var kılanı karşı görevini yapmanın huzuru içinde uyumlu, tutarlı davranmanın mutluluğunu yaşayacak, yaşadığı hayata ve etrafına anlam katacaktır.

Kaynakça

- Afifi, Ebu'l-A'la, *Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev.: Mehmet Dağ, Ankara 1974, s. 83 vd.
- Aydın Mehmet S. “İkbal'in Felsefesinde İnsan”, A.Ü.İ.F.D. C.XXIX, s.89. İqbal, *Thoughts and Reflections of Iqbal*, Lahore, 1973, s. 243-244 adlı eserden naklen.
- Bayramoğlu, Fuat, *Hacı Bayram Velî Yaşamı Soyu Vakfı (I-II)* TTK. Yayınları Ankara 1983, C. I, s. 66-73.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Hacı Bayram Velî'nin Dünya Görüşü”, (IV. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyet Çerçevesinde Hacı Bayram Velî ve Dönemi Semineri içinde(181-184)), 2-3 Aralık Ankara 1986
- Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, çev.: Ömer Durmaz, İstanbul 2015.
- Cebecioğlu, Ethem, *Hacı Bayram Velî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara 1994

- Descartes, *Metot Üzerine Konuşma*, çev.: Mehmet Karasan, İstanbul 1986
- Egzistansiyalizm nedir? (12.09.2019 tarihinde güncellendi) http://www.felsefe.gen.tr/felsefe_akimlari/varolusculuk_egzistansiyalizm_nedir_ne_demektir.asp
- Guthrie, W.C.K., *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev.: Ahmet Cevzici, Ankara 1989
- Güven, Ahmet, Premodern'den Postmodern'e Benliğin ve Kutsalın Dönüşümü: Narsist Benliğin Kutsal Algısı, *İnsan&İnsan*, Sayı 5, Yaz 2015, ss. 38-54
- Güvenç Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, İstanbul. 2010
- Güzel, Abdurrahman, "Hacı Bayram Veli'nin Üç İlahisinin Tasavvufi Açısından Açıklanması", Hacı Bayram Veli Sempozyumu Bildirileri, Ankara 8-9 Mart 1990 (76-86).
- Hançerlioğlu Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul 1976, C.I
- Hançerlioğlu, Orhan, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1984
- İbn Manzur, *Lisanu'l Arab*, Beyrut 1970, C.III
- İkbal, *Esrar-ı Hodi*, Çev: A.Nihat Tarlan, İst., 1958
- İkbal, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev.: Ahmet Asrar, İstanbul 1984
- Kılıç, Cevdet, Hacı Bayram Veli'de İnsanın Ontolojik Varlığı ve Olgunlaşması Süreci, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 [2006], sayı: 16, ss. 41-63
- Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi*, İstanbul 2015
- Mevlânâ, *Mesnevi*
- Okudan, Rıfat, "Hacı Bayram-ı Veli Şiirinde Şehir Metaforu," *SDÜSBE dergisi*, Yıl, 2012 /2sa.: 16
- Polat, Gözde D., İletişim Antropolojisi Üzerine Bir Deneme, *Global Media Journal TR Edition*, 6 (12) Bahar/Spring 2016 ss. 513-527
- Sadreddin Konevi, *Ariflerin Aynası*, çev.: Dilaver Güler; Betül Güçlü; Ali Çoban, Konya 2008
- Sadreddin Konevi, *Fatihâ Suresi Tefsiri*, çev: Ekrem Demirli, İstanbul, 2002
- Scheller, M. *İnsanın Kozmostaki Yeri*, çev.: Harun Tepe, İstanbul 1998
- Şükün, Ziya, *Farsça Türkçe Lügat*, İstanbul. 1994
- Timurtaş, Faruk K., *Yunus Emre Divanı*, İstanbul 1972
- Umay Günay, "Hacı Bayram Veli'nin Hayatı ve Eserleri", (Hacı Bayram Veli Sempozyumu (72-75), Ankara 1990 içinde)
- William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev.: Turan Koç, İstanbul 1997
- Yakıt, İsmail, Mevlânâ ve Yunus Emre'de İnsan Felsefesi, *İntegratif Tıp Dergisi*, 2015;3(2):41-42